

Χωροθέτηση Βιομηχανικών Εγκαταστάσεων και Περιοχών στην Ελλάδα

του Λουδοβίκου Κ. Βασενχόβεν

Οι οπτικές γωνίες θεώρησης του θέματος

Το θέμα του τόπου εγκατάστασης της βιομηχανίας μπορεί να προσεγγισθεί από διάφορες επιστημονικές οπτικές γωνίες και σε διάφορες γεωγραφικές κλίμακες. Μπορούμε να το αναλύσουμε στην μικροκλίμακα, οπότε να ενδιαφερθούμε για τις άμεσες σχέσεις του χώρου της βιομηχανίας με τις γειτονικές χρήσεις, τις τοπικές συγκοινωνιακές εξυπηρετήσεις, το έδαφος και τα τεχνικά του χαρακτηριστικά, το μικροκλίμα κ.ά. Είναι δυνατό να το αναλύσουμε στην μητροπολιτική ή περιφερειακή κλίμακα, οπότε το ενδιαφέρον μας θα στραφεί στις συνδέσεις με τους χώρους προέλευσης πρώτων υλών ή ενδιάμεσων αγαθών, στις σχέσεις με αγορές και κέντρα κατανάλωσης, στην πρόσβαση από άξονες και κόμβους διαπεριφερειακών μεταφορών, στην ένταξη στον ευρύτερο χωροταξικό ιστό, στην ύπαρξη αγοράς εργασίας, στα προβλήματα περιφερειακής ανάπτυξης κ.ά., χωρίς να παύσει το ενδιαφέρον μας και για φυσικά χαρακτηριστικά, ιδιαίτερα εκείνα που σχετίζονται με τις επιδράσεις στο περιβάλλον σε μια ευρύτερη γεωγραφική κλίμακα. Στην εθνική κλίμακα έχουμε και άλλες παραμέτρους να λάβουμε υπόψη, μη ξεχνώντας βέβαια ότι αυτή η σχηματοποίηση σε διάφορες κλίμακες ανάλυσης γίνεται μόνο για λόγους ταξινόμησης και πάσχει από αναγκαστική αφαίρεση. Στην εθνική λοιπόν κλίμακα πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά την ανάλυσή μας, η εθνική γεωγραφική κατανομή της βιομηχανίας, οι ανταγωνιστικές σχέσεις μέσα στον εθνικό χώρο μεταξύ βιομηχανικών μονάδων ή βιομηχανι-

κών συγκεντρώσεων από άποψη εισροών (υλικών, εξοπλισμού, δεξιοτήτων, τεχνογνωσίας) και εκροών, οι ανάλογες σχέσεις με τους ξένους ανταγωνιστικούς κλάδους, οι θέσεις πάνω σε εθνικούς ή διεθνείς άξονες και κόμβους μεταφορών, τα συγκριτικά περιφερειακά χαρακτηριστικά (πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματα) ή σχέση δηλαδή με την "προύα" της κάθε περιοχής σε αναπτυξιακούς πόρους (resource endowment) κ.ά.

Οι επιστημονικές οπτικές γωνίες, όπως φαίνεται κι' απ' την παραπάνω συνοπτική παρουσίαση, είναι πολλές. Αν όμως ξεφύγουμε από την κλίμακα εκδήλωσης των καθαρά τεχνικών προβλημάτων, και διακινδυνεύοντας και πάλι μια απλουστευτική αφαίρεση, θα μπορούσαμε να απομονώσουμε τις, αλληλένδετες οπτικές γωνίες, πρώτον της οικονομικής γεωγραφίας και περιφερειακής επιστήμης, δεύτερον της περιφερειακής οικονομικής και των οικονομικών της ανάπτυξης, ή καλύτε-

ρα της "επιστήμης της ανάπτυξης", για να μην θεωρηθεί ότι μας ενδιαφέρει μόνο η στενά οικονομική διάσταση της ανάπτυξης, και, τρίτον του χωροταξικού σχεδιασμού. Οι επιστημονικοί αυτοί κλάδοι, που συσπειρώνουν ήδη επιστημονικές "κοινότητες" με έντονη δραστηριότητα και στην Ελλάδα, έχουν πολλές κοινές περιοχές. Φυσικά, όσοι υπηρετούν αυτούς τους κλάδους κάνουν συχνά χρήση θεωρητικών σχημάτων, μεθόδων ή και τεχνολογίας, που έχουν την επιστημονική τους θεμελίωση και άλλες επιστημονικές περιοχές. Οι τρεις κλάδοι που ανέφερα έχουν, εκτός από τα κοινά σημεία, και διαφοροποιήσεις που είναι καλό να επισημανθούν με λίγα λόγια και για να γίνει σαφής η έμφαση αυτής της εισήγησης και διότι το θέμα έχει ενδιαφέρον τουλάχιστον για όσους κινούνται επιστημονικά σ' αυτόν τον χώρο άσχετα με το γεγονός ότι πολλές φορές οι ίδιοι άνθρωποι καλύπτουν τμήματα και των τριών κλάδων.

Ο Λ. Βασενχόβεν είναι καθηγητής στο Τμ. Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ. Το κείμενο αποτελεί εισήγησή του σε επιστημονικό διήμερο του Τεχνικού Επιμελητηρίου της Ελλάδας με γενικό θέμα "Βιομηχανικά Κτίρια" (Αθήνα, 10-11/5/93).

Οικονομική γεωγραφία, περιφερειακή επιστήμη, χωρική * ανάπτυξη	Περιφερειακή οικονομική, οικονομικά της ανάπτυξης, επιστήμη της ανάπτυξης
---	--

*
Χωροταξικός
σχεδιασμός
ρύθμιση χώρου

Αν εξετάσουμε κατ' αρχήν τη σχέση, απ' τη μια της οικονομικής γεωγραφίας και της περιφερειακής επιστήμης (regional science), που οφείλει αυτόν τον μάλλον άχαρο και αδέξιο τίτλο στις Αμερικανικές ριζές της της δεκαετίας του 50, και απ' την άλλη του χωροταξικού σχεδιασμού, το κοινό στοιχείο είναι ο χώρος, όχι όμως το ουδέτερο έδαφος, αλλά ένα σύνθετο χωρικό σύστημα, που εμπεριέχει τις λειτουργίες και δραστηριότητες που εκτυλίσσονται πάνω σ' αυτό. Ενώ όμως στην πρώτη περίπτωση δίνουμε έμφαση στο να κατανοήσουμε και ερμηνεύσουμε αυτό το σύστημα, στην δεύτερη περίπτωση προσπαθούμε να προδιαγράψουμε τις εξελίξεις του συστήματος, να ρυθμίσουμε την λειτουργία του, να φτιάξουμε με τις οικονομική γεωγραφία του μέλλοντος και να σχεδιάσουμε ένα νέο οικονομικό και κοινωνικό "τοπίο", χρησιμοποιώντας σαν κύριο εργαλείο τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιείται η γη, για την επίτευξη κοινωνικών στόχων.

Αυτό το τελευταίο στοιχείο, του προσανατολισμού προς το μέλλον με πρόθεση να το κάνουμε καλύτερο απ' το παρόν, που είναι το βασικό φυσιογνωμικό χαρακτηριστικό της δραστηριότητας του σχεδιασμού, είναι και το κοινό σημείο μεταξύ της επιστήμης της ανάπτυξης και του χωροταξικού σχεδιασμού. Εύλογα θα διερωτηθεί κανείς εάν υπάρχει "επιστήμη της ανάπτυξης". Ας αρχίσουμε στην άποψη, ότι πρόκειται για το γνωσιολογικό και θεωρητικό υπόβαθρο της ανάλυσης του φαινομένου της ανάπτυξης (και ας μην ασχοληθούμε εδώ με τον ορισμό της) και της αναπτυξιακής πολιτικής, κάτι σαν το θεωρητικό οπλοστάσιο των κάθε λογής "αναπτυξιολόγων". Το κοινό σημείο με τον χωροταξικό σχεδιασμό και την ρύθμιση του χώρου βρίσκεται ακριβώς στο ότι θέτουν ερωτήματα όχι μόνο για το "τί είναι ή τί υπάρχει", αλλά για το "τί πρέπει να είναι και τί πρέπει να γίνει", σύμφωνα με κάποιες κοινωνικά αποδεκτές αξίες

και επιδιώξεις. Απ' την άλλη μεριά, το κοινό σημείο με την οικονομική γεωγραφία είναι ακριβώς το ξεδίπλωμα της οργανωμένης παραγωγικής δραστηριότητας του ανθρώπου και των κοινωνικών συνόλων στην επιφάνεια της γης (όπως και κάτω ή πάνω σ' αυτήν), έτσι ώστε η οικονομική γεωγραφία να μπορεί να θεωρηθεί σαν η επιστήμη που ερευνά το αποτύπωμα στη γη της ανάπτυξης του παρελθόντος. Όσο για το αποτύπωμα που θα μελετήσουν αργότερα οι οικονομικοί γεωγράφοι κάποιου "μελλοντικού παρόντος", όταν το σημερινό παρόν θα έχει γίνει παρελθόν, αυτό το δημιουργούν οι σημερινές κοινωνικό - οικονομικές δυνάμεις και το επηρεάζει, λιγότερο ή περισσότερο, ανάλογα με το πολιτικό - οικονομικό μας σύστημα, ο χωροταξικός σχεδιασμός που επιχειρεί η οργανωμένη κοινωνία σε διάφορα επίπεδα.

Αυτός ο τελευταίος είναι που με ενδιαφέρει σ' αυτή την εισήγηση. Αν η εισαγωγή που προηγήθηκε ήταν αναγκαία, είναι διότι ήθελα να καταστήσω σαφές ότι ο χωροταξικός σχεδιασμός, στον οποίο εντάσσεται και τον σχεδιασμό της χωροθέτησης της βιομηχανίας, δεν μπορεί να αντιμετωπισθεί αποσπασματικά, είτε στην θεωρία, είτε στην πράξη. Ακόμη, διότι σχολιάζοντας το θέμα της χωροθέτησης των βιομηχανικών εγκαταστάσεων και περιοχών στην Ελλάδα, τοποθετούμαι στην οπτική γωνία της χωροταξίας, κυττάζω δηλαδή την χωροθέτηση όχι σαν μια κατάσταση που ζητά να καταγράφω, μετρήσω και ερμηνεύσω, αλλά σαν ενέργεια, που βρίσκει την έκφρασή της στην άσκηση κρατικής χωροταξικής πολιτικής. Θα ήταν απόλυτα θεμιτή μια ανάλυση των παραγόντων που επηρεάζουν τη συμπεριφορά επιχείρησης στην επιλογή χώρου εγκατάστασης, ανάλυση που θα μπορούσε να βρει κανείς σ' ένα κλασικό εγχειρίδιο για την βιομηχανική χωροθέτηση (π.χ. Smith 1981: 45-67). Εδώ όμως ενδιαφέρονται να αναζητήσω τις πολιτικές εκείνες, μέσα από τις οποίες η πολιτεία χωροθετεί ή έστω κατευθύνει έμμεσα την χωροθέτηση της βιομηχανίας, κάνοντας την διάκριση από τις πολιτικές εκείνες που έχουν μεν αναπτυξιακούς στόχους, με απύσχα όμως, ή στην καλύτερη περίπτωση δυσδιάκριτη και ασαφή, την χωρική διάσταση. Οι παράγοντες που πρέπει να εξετάσει μια επιχείρηση κατά την επιλογή χώρου εγκατάστασης είναι ένα θέμα πολύ μελετημένο σε άλλες χώρες (π.χ. βλ. Luitert 1962, τομ. 1: κεφ. V), αν και όχι αρκετά στην Ελλάδα, όπου και

στοιχειώδεις ακόμη πληροφορίες λείπουν, με πιο χτυπητό παράδειγμα το ιδιοκτησιακό καθεστώς της γης. Μέσα σ' αυτούς όμως πρέπει να είναι, και μάλιστα σε κυρίαρχη θέση, η ίδια η κρατική πολιτική χωροθέτησης της βιομηχανίας, που αποτελεί συνδυακό κρίκο της χωροταξικής και της βιομηχανικής πολιτικής.

Βιομηχανική, περιφερειακή και χωροταξική πολιτική

Όπως επισημαίνει ο Κουτσογιάννης, γράφοντας για τις κατευθύνσεις της βιομηχανικής πολιτικής του πλαισίου του 5ετούς προγράμματος 1983-87, "η κυριότερη διάσταση στην άσκηση της βιομηχανικής πολιτικής στη χώρα μας παίρνει ...την μορφή ενός αναγκαίου προγράμματος επενδύσεων" (Κουτσογιάννης 1984: 17). Σημασία έχει λοιπόν κατ' αυτόν ο καθορισμός των κριτηρίων για την αξιολόγηση επενδυτικών προτάσεων. Δύο είναι για τον Κουτσογιάννη τα γενικά κριτήρια, το κριτήριο της τεχνολογίας και το κριτήριο "της γεωγραφικής τοποθεσίας... μέσα στις ζώνες ανάπτυξης... στις περιφέρειες αποκέντρωσης... στα πλαίσια του προγραμματισμού για τη συμμετη γεωγραφικά οικονομική ανάπτυξη... Η απόσταση από το κέντρο, αλλά και οι ιδιαίτερες συνθήκες κάθε περιοχής πρέπει να λαμβάνονται υπόψη... Το πλαίσιο του αναπτυξιακού νόμου κινήτρου 1262/1982 και οι προτεραιότητες της χωροταξικής πολιτικής αποκέντρωσης και περιφερειακής ανάπτυξης του πενταετούς σχεδίου διαγράφουν τις προτεραιότητες σύμφωνα με το γενικό αυτό κριτήριο" (όπ. αν.: 19). Αυτά φυσικά ισχύουν εφόσον η χωροταξική πολιτική και το 5ετές σχέδιο υφίστανται και, εάν υφίστανται, εφόσον περιέχουν ιεραρχημένες επιλογές στρατηγικών πρωτοβουλιών.

Ο Κουτσογιάννης αναφέρεται επίσης σε τέσσερα ειδικά κριτήρια, από τα οποία τρία αναφέρονται στις επιπτώσεις στο ισοζύγιο πληρωμών, στην παραγωγικότητα και βιωσιμότητα των επιχειρήσεων και στην απασχόληση. Το πρώτο όμως είναι "η θέση της νέας επιχείρησης στο πλέγμα των οικονομικών δραστηριοτήτων του τόπου. Εξετάζουμε με το κριτήριο αυτό κατά πόσον η νέα δραστηριότητα θα δημιουργήσει με τη λειτουργία της δορυφορικές επιχειρήσεις (ή θα προξενήσει κατά τρόπο άμεσο ή δευτερογενή μία σημαντική αύξηση στην παραγωγή υπαρχουσών επιχειρήσεων) καθώς

επίσης κατά πόσον η δραστηριότητα αυτή θα δημιουργήσει προϊόντα, που θα απορροφηθούν στη συνέχεια σε μεγάλο βαθμό ως ενδιάμεσες ύλες από πολλές άλλες δραστηριότητες" (Κουτσογιάννης 1984: 20). Στην ουσία αυτό που ζητεί ο Κουτσογιάννης είναι η ύπαρξη διασυνδέσεων της νέας δραστηριότητας με ένα ευρύτερο πλέγμα, που θα λειτουργεί στην πράξη ως ένας βιομηχανικός πόλος ανάπτυξης. Είναι όμως πολύ αμφίβολο αν κάτι τέτοιο μπορεί να είναι αποτέλεσμα μιας οποιασδήποτε πολιτικής κινήτρων, που από την φύση της αδυνατεί να οδηγήσει σε τέτοια συμπλέγματα.

Η πολιτική κινήτρων κατά ζώνες δεν είναι στην ουσία πολιτική χωροθέτησης, διότι στόχος της είναι τελικά η αποθάρρυνση εγκατάστασης σε ορισμένες περιφέρειες, με οποιοδήποτε τρόπο οριοθετημένες, και η ενθάρρυνση εγκατάστασης σε μερικές άλλες (Οικονόμου 1983: 44). Όμως αυτές οι περιφέρειες ή ζώνες δεν έχουν με κανένα τρόπο τα χαρακτηριστικά ενός συνεκτικού οικονομικού χώρου, που θα εξασφάλιζαν ότι δημιουργείται ένα πολυδιάστατο χώρο-οικονομικό σύστημα. Η εγκατάσταση μέσα σ' ένα τέτοιο χώρο αποτελεί θετική χωροθετική ενέργεια εκμετάλλευσης των οικονομικών συσπειρώσεων που προσφέρει (βλ. ΕΜΠ 1989: (39) - (52)), σε αντίθεση με την εγκατάσταση σε μια ζώνη προκειμένου να αξιοποιηθούν τα προσφερόμενα κίνητρα. Η τελευταία είναι μια απόφαση που ουσιαστικά λαμβάνεται ερήμην του οικονομικού χώρου εγκατάστασης, με εξαίρεση ίσως την εκμετάλλευση της πρώτης ύλης ή προϊόντων του πρωτογενούς τομέα. Όπως σωστά παρατηρεί ο Οικονόμου, "δεν φαίνεται ότι ο προσδιορισμός των περιοχών εξυπηρετεί μία αναδιαρθρωτική χωροταξική αντίληψη, με την έννοια π.χ. του καθορισμού νέων αναπτυξιακών αξόνων ή της υποστήριξης μιας πολυκεντρικής ανάπτυξης με ολοκλήρωση σε περιφερειακό επίπεδο" (όπ. αν.: 46). Η έλλειψη κατεύθυνσης σημαίνει ότι αν το γενικό γεωγραφικό κριτήριο στο οποίο αναφέρθηκε ο Κουτσογιάννης ικανοποιείται, πράγμα κι' αυτό αμφίβολο, το ειδικό κριτήριο της θέσης μιας νέας δραστηριότητας σ' ένα πλέγμα οικονομικών δραστηριοτήτων σίγουρα παραβιάζεται. Η αίτηση για ένταξη στο νόμο των κινήτρων είναι απ' αυτή την άποψη (ίσως και από άλλες, αλλά δεν μας ενδιαφέρει εδώ) μια πράξη τυχαία και ευκαιριακή. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι ποσοστό 38% των επενδύσεων που εγκρίθηκαν, "υπήχθησαν στον νόμο 1262/82

αλλά για άγνωστους λόγους δεν υλοποιήθηκαν με αποτέλεσμα να αγνοείται η τύχη τους" (Λέκκας 1993: 74). Τα αποτελέσματα από την εφαρμογή του νόμου στην Δυτική Ελλάδα μελετήθηκαν σε ένα ερευνητικό πρόγραμμα του Ε.Μ.Πολυτεχνείου, όπου διαπιστώθηκε ότι "το μεγαλύτερο μέρος της (βιομηχανικής) δραστηριότητας στρέφεται γύρω από παραδοσιακούς κλάδους μικρού επιχειρηματικού κινδύνου και η χωροθέτησή τους σχετίζεται με την ύπαρξη αγοράς για τα προϊόντα τους" (Παναγιωτάτου κ.ά. 1993: 96). Οι ερευνητές παρατηρούν ακόμη ότι:

- Οι επενδύσεις στην βιομηχανία "ακολουθούν περισσότερο παρά ανατρέπουν τις ήδη υπάρχουσες κλαδικές και χωρικές κατανομές των νομών",
- "... τα ελενδυτικά προγράμματα εντείνουν παρά αμβλύνουν τις επιπτώσεις της αστικοποίησης",
- "Η ένταση των υπεργολαβικών δικτύων που παρατηρείται δεν είναι σε κλάδους που οι νομοί έχουν κάποιο συγκριτικό πλεονέκτημα (και) προέρχονται μάλλον από συγκυριακούς λόγους...",
- "Οι κλάδοι που ...εντάσσονται στη νομοθεσία κινήτρων ...δεν αποτελούν ...κλάδους-κλειδιά της αναπτυξιακής διαδικασίας, ούτε κλάδους που αξιοποιούν κάποιο συγκριτικό πλεονέκτημα των περιοχών. Η βιωσιμότητά τους εξαρτάται από τις συνθήκες της αγοράς που απευθύνονται, καθώς τα προϊόντα τους αντιμετωπίζουν ελαστική ζήτηση" (όπ. αν.: 114).

Πρέπει να σημειωθεί ότι και στην πιο πρόσφατη μελέτη του ΚΕΠΕ για την περιφερειακή πολιτική επισημαίνεται ότι οι επενδύσεις του Ν.1262 ακολούθησαν τις παραδοσιακές ειδικότητες των περιφερειών (ΚΕΠΕ 1991: 40). Η λογική των τεσσάρων περιοχών κινήτρων, στις οποίες έχει χωρισθεί η επικράτεια, διατηρήθηκε και στον Ν. 1892/90 (ΕΤΒΑ 1993: 16-18). Ίσως θα ήταν τελικά εντιμότερο να δεχθούμε ότι η πολιτική κινήτρων είναι μάλλον κοινωνική παρά αναπτυξιακή, με πρόθεση αποκατάστασης μιας κοινωνικής χωρικής ισορροπίας. Με απλά λόγια, επισημαίνει ο C.M.Law, το επιχείρημα υπέρ της πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης βασίζεται στο αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης (Law 1985: 222). Είναι δε χαρακτηριστικό του γεγονότος ότι η πολιτική αυτή στην Ελλάδα δεν είναι χωροταξική, αλλά μάλλον κοινωνική, ότι μεμονωμένες ζώνες μετακινούνται ευκαιριακά από

την μία κατηγορία κινήτρων σε άλλη (π.χ. η Λαυρεωτική), για κοινωνικούς λόγους, υπό την πίεση των γεγονότων. Όλα αυτά φυσικά δεν σημαίνουν ότι μια πολιτική κινήτρων, ως περιφερειακή ή απλώς κοινωνική πολιτική, δεν χρειάζεται, αλλά ότι δεν αποτελεί πράξη ενεργού σχεδιασμού, όπου η χωροθέτηση βιομηχανικών εγκαταστάσεων εντάσσεται σε μια πολιτική περιφερειακής ενεργοποίησης σε όλα τα μέτωπα της αναπτυξιακής προσπάθειας. Τέλος αξίζει να θυμηθούμε ότι το αποτέλεσμα της εφαρμογής παληότερων νόμων κινήτρων ήταν προβληματικές, τουλάχιστον περιβαλλοντικά, ζώνες όπως τα Οινόφυτα, όπου μια "αρχαία" βιομηχανικών εγκαταστάσεων βρήκαν θέση ακριβώς έξω από την Αττική, όπου άλλαξαν τα κίνητρα, "κρεμασμένες" (κατά την έκφραση των μελετητών της περιοχής) από τον μεταφορικό άξονα που οδηγεί στην Αθήνα (Κλουτσινοιώτη 1989: 51).

Περιφερειακά σχέδια, Κοινωνικά προγράμματα και χωροταξικές μελέτες

Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η πολιτική περιφερειακών κινήτρων για την βιομηχανία ήταν απλώς μια πολιτική αποκατάστασης της περιφερειακής ισορροπίας, που είχε διαταραχθεί από την συγκέντρωση δραστηριότητας στα αστικά κέντρα Αθήνας και Θεσσαλονίκης, και δεν είχε ποτέ σαν επιδίωξη την ενθάρρυνση της βιομηχανικής χωροθέτησης, με τρόπο που να δημιουργεί παραγωγικά συμπλέγματα, ικανά να παράγουν εννοϊκές εξωτερικές οικονομίες και να αξιοποιούν ευρύτερες γεωπολιτικές συνθήκες. Αυτό, κατά την άποψη αυτή, θα μπορούσε να προωθείται μέσα από περιφερειακά αναπτυξιακά προγράμματα και τα συνοδευτικά προγράμματα δημοσίων επενδύσεων, ιδιαίτερα σήμερα στο πλαίσιο Κοινοτικών προγραμμάτων. Θα μπορούσε ακόμη να κατευθύνεται η χωροθέτηση της βιομηχανικής δραστηριότητας από τον μηχανισμό χωροταξικού ελέγχου, που κι' αυτός ακολουθεί τα περιφερειακά προγράμματα και τα αντίστοιχα χωροταξικά σχέδια και στον οποίο θα αναφερθώ παρακάτω.

Αυτό που θα μπορούσε να χρησιμεύσει για να διαπιστώσουμε αν κάτι τέτοιο συνέβη στην πράξη είναι η εμπειρία κατάρτισης και εφαρμογής των περιφερειακών Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ), των Σχεδίων Περιφερειακής

Ανάπτυξης (ΣΠΑ) και των αντίστοιχων χρηματοδοτικών μέσων, δηλαδή των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων (ΠΕΠ) του Ιου ΚΠΣ, δηλ. του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης (Μούσης 1991: 182-184 και Commission of the European Communities 1990), όπως και των κυροφούμενων σήμερα νέων περιφερειακών ΣΠΑ. Ας μην ξεχνάμε ότι βασικός στόχος της Ενιαίας Ευρωπαϊκής Πράξης της Κοινότητας είναι "η μείωση του χάσματος μεταξύ των διαφόρων περιοχών και η μείωση της καθυστέρησης των πλέον μειονεκτικών περιοχών" (Euroguide 1992-94: 388). Είναι όμως γνωστό πως οι μηχανισμοί παραγωγής προγραμμάτων όπως τα ΜΟΠ και τα ΠΕΠ, οι τάσεις ικανοποίησης πολλαπλών τοπικών αιτημάτων, οι αδυναμίες σχεδιασμού στις περιφέρειες, ή ακόμη, στην καλύτερη περίπτωση, η έμφαση σε μεγάλα δημόσια έργα, δεν αφήνουν ουσιαστικά περιθώρια για την άσκηση χωροταξικής πολιτικής στον τομέα της βιομηχανίας, ούτε για μια καινοτομική, ολοκληρωμένη αναπτυξιακή αντιμετώπιση, όπως αυτή που επιζητούσαν τα ΜΟΠ (Μούσης 1991: 183). Στα σχετικά προγράμματα δεν φαίνεται πούθενά η πρόθεση να εφαρμοσθεί ένα σχέδιο βιομηχανικής χωροθέτησης με συνεδητή επιδίωξη χωρικής ολοκλήρωσης, παρά το γεγονός ότι μέσα στις προτεραιότητες του ΚΠΣ ήταν η βελτίωση του τεχνικού και οικονομικού περιβάλλοντος των βιομηχανικών επιχειρήσεων, με την ενίσχυση, μεταξύ άλλων, των βιομηχανικών περιοχών (Commission of European Communities 1990: 12 και 17), στις οποίες θα αναφερότο παρακάτω.

Η "οριζόντια διάσταση" των προγραμμάτων, δηλαδή η εσωτερική συνέπεια και διασύνδεση, ήταν κίριας σημασίας για τις πρωτοβουλίες του ΚΠΣ (όπ.αν.: 21). Αυτό το πνεύμα υπήρχε σε όλα τα επίπεδα και όλους τους τομείς, και πάντως και στην βιομηχανική δραστηριότητα, ιδίως της μικρής κλίμακας, όπου, π.χ. στα ΜΟΠ, πρόθεση ήταν να ενθαρρυνθεί η συγχέντρωση μικρών παραγωγών σε ομάδες, η δημιουργία κοινών υπηρεσιών και ο σχηματισμός εταιρειών παροχής συμβουλών (βλ. π.χ. Μεσογειακό Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Νήσων Αιγαίου: 5). Αυτή η αντιμετώπιση έχει μια αναμφισβήτητο τοπική και χωρική διάσταση. Γι' αυτό και βασικός όρος ήταν η "πλήρης αποκέντρωση και αξιοποίηση των τοπικών και περιφερειακών αρχών μέχρι το τέλος του 1991" (Πιέρρος και Μπίρη

1991: 43). Γι' αυτό και στα ΜΟΠ, που εντάχθηκαν εκ των υστέρων στο ΚΠΣ ως ήδη εγκεκριμένα προγράμματα (όπ.αν.: 44) δόθηκε μεγάλη σημασία στις τοπικά κινητοποιούμενες διαδικασίες εκσυγχρονισμού (Μούσης 1991: 183). Η ύπαρξη τοπικών μηχανισμών και κυκλωμάτων στήριξης της επιχειρηματικής βιομηχανικής δραστηριότητας δεν είναι παρά ένα συστατικό της λειτουργίας ενός χωρο-οικονομικού συστήματος που διαθέτει διασυνδέσεις τόσο μέσα στην περιφερειακή οικονομία, όσο και με τον ευρύτερο οικονομικό χώρο, είναι δε κάτι που απουσιάζει στις προβληματικές περιφερειακές οικονομίες της χώρας μας, που παρουσιάζουν χαμηλή ολοκλήρωση. Ετσι στα ΠΕΠ περιοχών με διαρθρωτικά προβλήματα, όπως π.χ. στο Περιφερειακό Λειτουργικό (Επιχειρησιακό ή operational) Πρόγραμμα Θράκης, τονίζεται ότι "οι βασικές κατευθύνσεις της ανάπτυξης της βιομηχανίας στην Περιφέρεια Θράκης αφορούν την ανάπτυξη και βελτίωση των απαραίτητων δικτύων και κυκλωμάτων υποδομής για την υποστήριξη της βιομηχανικής ανάπτυξης σύμφωνα με τις ανάγκες και τις δυνατότητες της περιφέρειας, την κλαδική εξειδίκευση... Ειδικότερα, πρέπει να σημειωθεί ότι για την αποκέντρωση και την αναβάθμιση του βιομηχανικού τομέα, καθώς και για την προστασία του περιβάλλοντος, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στη συνεχή βελτίωση της οργάνωσης, της λειτουργίας και ανάπτυξης των βιομηχανικών περιοχών (ΒΙΠΕ της ΕΤΒΑ" (Λειτουργικό Πρόγραμμα Θράκης: 8). Και στο σημείο λοιπόν αυτό οι ελπίδες άσκησης μιας ολοκληρωμένης χωροταξικής βιομηχανικής πολιτικής αποτίθενται στην γνωστή πολιτική δημιουργίας βιομηχανικών περιοχών, για την οποία και διαπιστώνεται μια καθυστέρηση υλοποίησης, όπως διαπιστώνεται και για την εξυγίανση των βιομηχανικών συγκεντρώσεων της Αττικής (ΚΕΠΕ 1991: 61)

Ο περιφερειακός χωροταξικός σχεδιασμός, σε επίπεδο περιφέρειας ή νομού, ατόνησε μετά την έκδοση για κάθε νόμο των συνοπτικών "Προτάσεων Χωροταξικής Οργάνωσης", το 1984 από το τότε ΥΧΟΠ, που συντάχθηκαν σε πολύ περιορισμένο χρόνο δύνα να γεμίσουν το κενό και να δώσουν ένα στοιχειώδες πλαίσιο αναφοράς στα Γενικά Πολεοδομικά Σχέδια, που είχε επιβάλλει ο Ν.1337/83. Εκτοτε μόνο οι Ειδικές Χωροταξικές Μελέτες (ΕΧΜ), που έχουν κυρίως χαρακτήρα περιβαλλοντικού σχεδιασμού, ή τουλάχιστον έτσι υλοποιού-

νται ως τώρα, έδωσαν κάποια συνέπεια στην δραστηριότητα του χωροταξικού σχεδιασμού. Όπως όμως ειπώθηκε, η τρέχουσα δραστηριότητα στον τομέα αυτό, με τις Ειδικές Χωροταξικές Μελέτες του Κοινοτικού προγράμματος ENVIREG, αφορά κυρίως σε νησιά ή παράκτιες περιοχές με έντονα προβλήματα περιβάλλοντος (ΥΠΕΧΩΔΕ 1992: 13). Δεν είναι συνεπώς, τουλάχιστον ως τώρα, ένα "όχημα" για την άσκηση πολιτικής χωροθέτησης της βιομηχανίας".

Ειδικές Χωροταξικές Μελέτες μπορούν φυσικά να εκπονηθούν για την αντιμετώπιση περιοχών βιομηχανικών χρήσεων. Μεταξύ των ενδεχόμενων γενικών στόχων τους είναι "το σταμάτημα της απρογραμματίστης εγκατάστασης και επέκτασης μονάδων μεταποίησης σε βάρος της παραγωγικής αγροτικής γης (γεωργικής και δασικής) με την ορθολογική χωροθέτηση των ΒΙΠΕ (βιομηχανικών περιοχών) και ΒΙΠΑ (βιομηχανικών πάρκων) και η οργάνωση ζωνών διάσπαρτης βιομηχανίας με καθορισμένα είδη, αφού προηγηθεί ο καθορισμός των εκτάσεων της απαιτούμενης γεωργικής γης, που κρίνεται απαραίτητη η διατήρησή της" (όπ.αν.: 19). Η διατύπωση των

προδιαγραφών είναι ενδεικτική της πολιτικής γνώσης αντιμετώπισης του προβλήματος, που είναι η προστασία του περιβάλλοντος και των αγροτικών πόρων. Κύριο θεσμικό εργαλείο που χρησιμοποιείται για την κατοχύρωση των προτάσεων των ΕΧΜ είναι οι Ζώνες Οικιστικού Ελέγχου (ΖΟΕ), που προβλέπονται στο άρθρο 29 του Ν.1337/83 και μπορούν να εφαρμοσθούν στην περιπτώση ζωνών βιομηχανίας (όπ.αν.: 20). Και αυτόν όμως η χρήση, όπως στην περίπτωση της ΕΧΜ της βιομηχανικής ζώνης των Οινόφυτων Βοιωτίας, δεν μπορεί από την φύση της να επεκταθεί πέρα από περιορισμούς εκμετάλλευσης γης και κατάταξης (Κλοντουινιώτη 1989: 99) και να κινήσει μηχανισμούς δημιουργίας βιομηχανικών συγκεντρώσεων με ισχυρές εσωτερικές και εξωτερικές διασυνδέσεις.

Επιβολή περιορισμών και ελέγχων

Πολιτική χωροθέτησης δεν μπορεί κατά μείζονα λόγο και εξ ορισμού να ασκηθεί με την χρήση απαγορευτικών διατάξεων εγκατάστασης ή επέκτασης. Αυτό σημαίνει ότι από την σκοπιά από την οποία εξετάζουμε το θέμα, οι απαγορεύσεις και περιορισμοί ίδρυσης και εγκατάστασης βιομηχανικών μονάδων, του είδους που έχει επιβάλλει για την Αττική το Π.Δ. 84/84, είναι μια αμυντική πολιτική, που δεν λύνει το θέμα της σωστής χωροθέτησης και δεν αντιμετωπίζει καν το θέμα της επιθυμητής και ανεκτής βιομηχανικής ανάπτυξης της Αττικής με θετικό δημιουργικό τρόπο. Ο διαχωρισμός σε ζώνες οχλουσών και μη ιδιαίτερα οχλουσών εγκαταστάσεων (ΕΟ και ΕΜ) που προβλέπει το διάταγμα, δεν αποτελεί βέβαια παρά έναν έλεγχο και όχι ανάληψη πολιτικής για το μέλλον. Αυτό ισχύει γενικότερα για την αντιμετώπιση του θέματος, δεδομένου ότι η κρατική πολιτική της βιομηχανικής χωροθέτησης στηρίχθηκε κυρίως σε απαγορεύσεις, ενθάρρυνση απομάκρυνσης ή επιδότηση προσέλκυσης ή, το πολύ, πρόβλεψη εδαφικών ενότητων υποδοχής όσων επιθυμούσαν, για δικούς τους λόγους, να ενταχθούν εκεί. Δεν προσπάθησε με άλλους λόγους να επιχειρήσει μια υπέρβαση της πραγματικότητας και να προχωρήσει ταχύτερα από τις εξελίξεις.

Με παρόμοιο τρόπο μπορεί να αμφισβητηθεί η αποτελεσματικότητα του ελέγχου χωροθέτησης που ασκεί το ΥΠΕΧΩΔΕ, που, ως σημειωθεί, έχει

την αρμοδιότητα χάραξης πολιτικής "για τη χωροταξική δομή, διάκριση και ανάπτυξη στο χώρο των βασικών τομέων παραγωγής και δραστηριοτήτων" (Π.Δ. 51/88, άρθρο 4, παρ. 2β). Ο έλεγχος πραγματοποιείται ουσιαστικά μόνο με την διαδικασία της Κοινής Υπουργικής Απόφασης αριθ. 62269/5387/24-10-90 (ΦΕΚ 678Β'/25-10-90), της λεγόμενης "προέγκρισης χωροθέτησης" (άρθρο 8). Η απόφαση που εκδόθηκε σε εφαρμογή του Ν. 1650/86 "για την προστασία του περιβάλλοντος", αφορά προφανώς κατά κύριο λόγο σε περιβαλλοντικά θέματα, η δε "προέγκριση χωροθέτησης" απαιτείται για την "πραγματοποίηση νέων έργων ή δραστηριοτήτων" ή τον "εξουχρονισμό ή επέκταση υφισταμένων", εφόσον όμως "επέρχονται ουσιαστικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τις επιπτώσεις τους στο περιβάλλον". Το μόνο ουσιαστικό στοιχείο που συνοδεύει την σχετική αίτηση είναι ένα ερωτηματολόγιο με ερωτήσεις, που απαιτούν απαντήσεις τριπλής επιλογής (ναι, ίσως, όχι) και αναφέρονται σε περιβαλλοντικές επιπτώσεις. Ετσι, στην περίπτωση μιας νέας βιομηχανίας, δεν υπάρχει χωροταξικός έλεγχος (σε διάκριση από την άδεια λειτουργίας του Υπουργείου Βιομηχανίας, που ακολουθεί), που να συσχετίζει την περίπτωση που εξετάζεται με τον ενδεχόμενο χωροταξικό σχεδιασμό, που βέβαια και αυτός είναι συνήθως αλών. Όσο για την άδεια "εγκαταστάσεως και λειτουργίας" μιας βιομηχανικής μονάδας που χορηγεί το Υπουργείο Βιομηχανίας, αυτή διέπεται από τις διατάξεις του νόμου ΔΚΣΤ/1912, του Β.Δ. της 15-21/10/22, του Β.Δ. της 16-17/3/50 και του Β.Δ. της 19-21/2/38 και αντιμετωπίζει ουσιαστικά την μονάδα παραγωγής σαν μηχανολογική εγκατάσταση (βλ. Γκανέτσος και Κρεμαλής και Ενημερωτικό Δελτίο ΤΕΕ, αριθ. 1682, 7-10-91). Και εδώ συνεπώς δεν λαμβάνονται υπόψη ευρύτερες χωρο-οικονομικές σχέσεις.

Ο θεσμός των Βιομηχανικών Περιοχών

Ο θεσμός στον οποίο έγινε προσπάθεια να συνδεθεί η αναπτυξιακή περιφερειακή ή τομεακή πολιτική, στον τομέα της μεταπολεμικής βιομηχανίας, με τον χωροταξικό σχεδιασμό, είναι ο θεσμός των βιομηχανικών περιοχών. Αυτό ισχύει και στην χώρα μας με τις γνωστές ΒΙ.ΠΕ., των οποίων τον προγραμματισμό, σχεδιασμό και διαχείριση ανέλαβε από της εισαγωγής του

θεσμού η Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως (ΕΤΒΑ). Όπως σημειώνει ο Βλιάμος (1988: 49-50), "για πρώτη φορά το Πρόγραμμα 1966-70 συνέδεσε τις περιφερειακές επιδιώξεις με τους ευρύτερους στόχους της εθνικής οικονομικής πολιτικής. Βασικό συστατικό στοιχείο αυτής της σύνδεσης των επιδιώξεων είναι η οργάνωση του θεσμού των Βιομηχανικών Περιοχών". Όπως ο ίδιος τονίζει παρακάτω, "η οργάνωση του χώρου στην εγκατάσταση βιομηχανικών δραστηριοτήτων αποτελεί μια σημαντική ενδιάμεση εισροή, υπό την έννοια ότι, ο χώρος αυτός (η έκταση) εξοπλίζεται με τα κατάλληλα έργα υποδομής για την μετατροπή του σε Βιομηχανική Περιοχή", κατά συνέπεια παίζει να είναι μια ουδέτερη εδαφική ενότητα. Η σύνδεση του σχεδιασμού πολεοδομικά αποδεκτών χώρων υποδοχής βιομηχανικών εγκαταστάσεων με την άσκηση πολιτικής περιφερειακής ανάπτυξης είναι κάτι που είχε γίνει ήδη σε άλλες χώρες. Στην Αγγλία λειτουργεί από δεκαετίες, με διάφορες μεταμορφώσεις νομικής προσωπικότητας, η εταιρεία English Industrial Estates Corporation, που υπηρετεί τους κρατικούς στόχους περιφερειακής ανάπτυξης, με ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από τον σχεδιασμό και κατασκευή βιομηχανικών περιοχών, αλλά και κτιρίων, μέχρι την οργάνωση βιομηχανικών φυτωρίων (Fothergill κ.ά. 1987: 120-127).

Η κατάσταση του 5ετούς Προγράμματος Ανάπτυξης 1966-70 που αναφέρθηκε παραπάνω συνοδεύθηκε από την θεσμοθέτηση των ΒΙ.ΠΕ με τον Ν.4458/65, σύμφωνα με τον οποίο (όπως τροποποιήθηκε με τον Ν. 742/77), "δύνανται να καθορίζονται δια την βιομηχανική, βιοτεχνική και εν γένει οικονομική ανάπτυξη της Χώρας και εις τας διαφόρους περιοχές αυτής και εντός των πλαισίων των υφισταμένων Σχεδίων και Προγραμμάτων Χωροταξίας και Προστασίας του Περιβάλλοντος, Βιομηχανικά Περιοχά...".

Όπως ο θεσμός εφαρμόζεται από την ΕΤΒΑ, "σαν Βιομηχανική Περιοχή νοείται μία εδαφική έκταση κατάλληλα χωροθετημένη και οργανωμένη από το φορέα της, που είναι εξοπλισμένη με τα αναγκαία για την ορθή εγκατάσταση της μεταπολεμικής δραστηριότητας έργα υποδομής. Είναι δηλαδή ένα βιομηχανικό σύνολο που λειτουργεί κάτω από εννοϊκές οικονομικές και τεχνολογικές συνθήκες" (Παγκουλάκη 1992: 3). Οι όροι που χρησιμοποιούνται για να περιγραφεί μία τέτοια χωρική ενό-

τητα δημιουργούν συχνά σύγχυση, όσον αφορά στις διαφορές τους. Έτσι, στα τελευταία 10 χρόνια ακούμε συχνά τον όρο "βιομηχανικό πάρκο" (ΒΙΠΑ), χωρίς να είναι σαφής η διαφορά του από την ΒΙΠΕ. Ο συνδυασμός ελεύθερων χώρων και πρασίνου μέσα στην βιομηχανική περιοχή δεν μοιάζει να είναι επαρκής αιτία διαφοροποίησης. Εξάλλου οι ξένοι χρησιμοποιούν τον όρο από χρόνια (industrial park), χωρίς να δίνουν αυτή την έμφαση. Να πώς ορίζει το industrial park ο William Buck: "Ένα βιομηχανικό πάρκο είναι μια σχεδιασμένη και οργανωμένη βιομηχανική ζώνη με ένα συνολικό σχέδιο, που έχει σχεδιασθεί για να εξασφαλίζει συμβατότητα μεταξύ των βιομηχανικών λειτουργιών μέσα στο πάρκο και των υφιστάμενων δραστηριοτήτων και του χαρακτήρα της κοινότητας, όπου βρίσκεται το πάρκο" (Buck 1980: 292).

Οι ΒΙΠΕ στην Ελλάδα θεωρούνται ως "κρατικά αναπτυξιακά έργα" (ΕΤΒΑ 1989:1), πράγμα που προφανώς υπονοεί ότι προωθούν την αναπτυξιακή στρατηγική της πολιτείας. Κατά πόσο μια βιομηχανική περιοχή, όπως αυτές που έχουν ιδρυθεί στην Ελλάδα από τα μέσα της δεκαετίας του 60, αποτελεί "βιομηχανικό σύνολο" είναι ένα κρίσιμο ερώτημα, που δεν εξασφαλίζεται βέβαια μόνο από την ύπαρξη τεχνικής υποδομής δικτύων, ακόμη και πολύ πιο εξελιγμένης μορφής από αυτήν που παρέχεται στις ΒΙΠΕ της χώρας μας. Όπως παρατηρούν οι Βλάμος, Γεωργουλής και Κουρλιούρος (1991: 26), η ΒΙΠΕ πρέπει να νοηθεί σαν μια "ενιαία οικονομική και λειτουργική μονάδα στο χώρο", δηλ. σαν "ένα ενιαίο χωρο-οικονομικό σύστημα". Αυτό την διαφοροποιεί από μια ουδέτερη, αδιαφοροποίητη βιομηχανική ζώνη, ώστε όπως οι ίδιοι τονίζουν, να λειτουργήσει η ΒΙΠΕ σαν "αποτελεσματικό εργαλείο συντονισμού μιας πολιτικής βιομηχανικής ανάπτυξης, μιας πολιτικής βιομηχανικής αποκέντρωσης και μιας πολιτικής αστικής και περιφερειακής ανάπτυξης και οργάνωσης της οικονομίας του χώρου (όπ.αν.). Αυτό που συνιστά την ειδοποιού διαφορά είναι η κλαδική σύνθεση της ΒΙΠΕ, η συμπληρωματικότητα των δραστηριοτήτων που υποδέχεται, η σύνδεση της με τον ευρύτερο παραγωγικό χώρο που εντάσσεται και οι υπηρεσίες που αυτή προσφέρει, σαν λειτουργικός αναπτυξιακός οργανισμός και όχι απλώς σαν εδαφική έκταση. Π.χ. αναφορά έγινε παραπάνω στη δυνατότητα λειτουργίας βιομηχανικών φυτωρίων μέσα σε ΒΙΠΕ, ώστε να

ενηαρθύνεται η δημιουργία νέων βιόσμων επιχειρήσεων (ΕΜΠ 1989: (1) - (141), ιδίως (105) - (115)). Ο ρόλος που μπορεί να παίξει μια κατάλληλα οργανωμένη, λειτουργικά και θεσμικά, ΒΙΠΕ στην ανάπτυξη της ευρύτερης περιοχής της, ξεπερνάει κατά πολύ την απλή παροχή βιομηχανικών οικοπέδων (βλ. Βασενχόβεν κ.α. 1991).

Συνολικά 20 ΒΙΠΕ βρίσκονται σήμερα σε λειτουργία σε διάφορες Ελληνικές πόλεις (ΕΤΒΑ 1993) ενώ πολλές ακόμη έχουν οριοθετηθεί ή βρίσκονται σε διάφορα στάδια της διαδικασίας ίδρυσής τους. Εξάλλου μετά την αρχική επιλεκτική ίδρυση ΒΙΠΕ σε σημαντικά αστικά κέντρα (λειτουργήσαν πρώτα οι ΒΙΠΕ Θεσσαλονίκης, Ηρακλείου, Βόλου και Πάτρας), ο θεσμός επεκτάθηκε σε όλη την χώρα και με το Π.Δ.136/86 προγραμματίστηκε η ίδρυση ΒΙΠΕ σε όλους τους νομούς (ΕΤΒΑ 1989: 8). Κατά την ορολογία της ΕΤΒΑ, η εφαρμογή του θεσμού πέρασε από τις φάσεις της "πολικής συγκέντρωσης" και της "συγκρατημένης διασποράς", πριν φθάσει στην σημερινή φάση της "καθολικής διασποράς" (όπ. αν.: 1-2). Πρόκειται συνεπώς μάλλον για μια πολιτική ίσης κατανομής υπηρεσιών παρεχόμενων από το κράτος, με την λογική που ισχύει π.χ. για την εκπαίδευση, την περίθαλψη ή την ενέργεια, παρά για την δημιουργία χωροοικονομικών αναπτυξιακών πόλων. Η σημασία της υπηρεσίας που προσφέρει έστω και με αυτήν την μορφή μία ΒΙΠΕ, π.χ. για λόγους πολεοδομικής ρύθμισης του χώρου, ή περιβαλλοντικής προστασίας, δεν πρέπει να υποτιμηθεί, αλλά δεν συνιστά παρέμβαση ανατροπής της οικονομικής γεωγραφίας ενός χώρου ή πράξη συνειδητής εκμετάλλευσης στρατηγικών ευκαιριών οικονομικής ανάπτυξης. Στις περισσότερες περιπτώσεις η ΒΙΠΕ μάλλον καταδικάζεται σε παθητική αναμονή των αποφάσεων επιχειρήσεων που ενδέχεται να ενδιαφερθούν, χωρίς να αποτελεί έκφραση μιας επιθετικής τακτικής προσέλκυσης, η οποία θα στηρίζεται σε συγκεκριμένες

αναπτυξιακές επιλογές. Αυτό ενδέχεται να οφείλεται στην συγκεντρωτικότητα του συστήματος, που αφαιρεί την δυνατότητα δυναμικής παρουσίας περιφερειακών φορέων που διαχειρίζονται τις ΒΙΠΕ.

Η ίδρυση μιας ΒΙΠΕ και η επιλογή της θέσης της ακολουθούν σήμερα κριτήρια, τα οποία, αν εξαιρέσουμε το φυσικό και πολεοδομικό περιβάλλον, αναφέρονται στις προοπτικές βιομηχανικής ανάπτυξης ενός νομού, στην πιθανή ζήτηση βιομηχανικών οικοπέδων και στις ανάγκες σε δίκτυα ύδρευσης, ηλεκτρισμού και τηλεφώνων (Παγκουλάκη 1992: 9/παράρτημα). Ο εσωτερικός πολεοδομικός σχεδιασμός μιας ΒΙΠΕ (ή ενός ΒΙΠΑ), από άποψη κυκλοφοριακού δικτύου, διάταξης των βιομηχανικών οικοπέδων κλπ., είναι μάλλον μια μελέτη ρουτίνας δεδομένου ότι έχουν δημιουργηθεί χιλιάδες τέτοιες περιοχές ανά τον κόσμο και υπάρχει η σχετική τεχνογνωσία (βλ. π.χ. Buck 1980). Αρκετές λειτουργούν ήδη στην Ελλάδα, σχεδιασμένες με βάση τις προδιαγραφές της ΕΤΒΑ και της θυγατρικής της ΒΙΠΕΤΒΑ, που έχει αναλάβει τις τεχνικές μελέτες και την εκτέλεση των έργων υποδομής (Παγκουλάκη 1979 και 1992, ΕΤΒΑ 1989, ΕΜΠ 1988). Όσον αφορά στην επιλογή περιοχής και θέσης, αυτή γίνεται μάλλον θέμα ανταπόκρισης σε υφιστάμενες τάσεις ή προοπτικές ζήτησης και όχι εργαλείο χρήσης της ΒΙΠΕ ως μοχλό ανάπτυξης. Ο τρόπος με τον οποίο τίθεται από την πολιτεία το ερώτημα ίδρυσης ή μη μιας ΒΙΠΕ (ακόμη και αν ξεχάσουμε ότι είναι ήδη δεδομένος ο προγραμματισμός μιας τουλάχιστον ΒΙΠΕ σε κάθε νομό), περιορίζει ουσιαστικά την συζήτηση στην ελάφρυνση, μέσω της ΒΙΠΕ, των περιβαλλοντικών και κοινωνικών επιπτώσεων της υφιστάμενης κατάστασης. Στις σχετικές μελέτες οκοιμότητας τονίζεται κατά συνέπεια, και σωστά βεβαίως, η ρύπανση του περιβάλλοντος και ο ανταγωνισμός χρήσεων γης ή ακόμη, πράγμα ενδιαφέρον, η αρνητική θέση που παίρνουν οι πολι-

ΒΙΠΕ	Έκταση (στρ.) βιομηχανικών οικοπέδων	Ποσοστό αδιάθετων βιομ. οικολ.	Έναρξη πωλήσεων
Ιωάννινα	1506	81%	1981
Πρέβεζα	1560	69	1977
Δράμα	1698	63	1978
Καβάλα	567 (α' φάση)	64	1979
Κομοτηνή	2847	80	1978
Ξάνθη	675	73	1980

τες π.χ. της Κορινθίας, έναντι οποιασδήποτε εγκατάστασης μεταποιητικής βιομηχανίας (Κακαουνάκη 1984: 9).

Πολύ μεγαλύτερες δυσκολίες παρουσιάζει η προσπάθεια συσχέτισης της σκοπιμότητας μιας ΒΙΠΕ με τον ευρύτερο αναπτυξιακό σχεδιασμό, όπως στην πολύ ενδιαφέρουσα μελέτη σκοπιμότητας δεύτερης ΒΙΠΕ στο Νομό Πέλλης (Παγκουλάκη, Μαυράκος κ.ά. 1985). Η δυσκολία προέρχεται από το γεγονός ότι τα αναπτυξιακά προγράμματα δεν προχωρούν συνήθως πέρα από γενικές υποδείξεις των δυναμικών βιομηχανικών κλάδων και δεν φθάνουν σε προτάσεις για ολοκληρωμένα, σύνθετα έργα, όπως είναι η ανάπτυξη ενός βιομηχανικού πόλου. Σ' ένα τέτοιο πόλο η μεμονωμένη εγκατάσταση δεν είναι αποκομμένη από τον περιβάλλοντα βιομηχανικό χώρο. Το "βιομηχανικό κατάστημα" τόνιζε ο Hoare, πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μια μονάδα ενταγμένη σε ένα πλέγμα ροών υλικών αντικειμένων και πληροφοριών, που συμπληρώνεται και από χημιακές μεταβιβάσεις και από κινήσεις προσωπικού (Hoare 1985: 43).

Αυτό θα έκανε πιο ουσιαστική και την κατάσχεση ενός μακροπρόθεσμου, ιεραρχημένου προγράμματος βιομηχανικών περιοχών, που να βασίζεται σε εθνικές αναπτυξιακές επιλογές. Η ανάγκη αυτή αναγνωρίζεται από καιρό (Παγκουλάκη, Μαυράκος κ.ά. 1985: 4/παράρτ.1), είχε μάλιστα παλότερα οδηγήσει και στην εκπόνηση ενός Εθνικού Χωροταξικού Σχεδίου Βιομηχανικών Περιοχών (ΥΠΕΘΟ 1983), που όμως, όπως αναφέρεται στην ίδια την σχετική έκθεση, "περιορίστηκε ...στα εντελώς απαραίτητα σημεία των προτάσεων: μέγεθος και κατανομή στον εθνικό χώρο των αναγκαίων ΒΙΠΕ κατά περιφέρειες". Διαπίστωση όμως μια υπερπροσφορά εκτάσεων μέσα στις περισσότερες από τις ήδη νομοθετημένες ΒΙΠΕ (όπ.αν.: 24). Ενδεικτικά αναφέρεται η διαπίστωση ότι π.χ. στη Θράκη "από τις εκτάσεις ήδη λειτουργουσών ΒΙΠΕ μόνο το 1/10 περίπου έχει διατεθεί σε μεταποιητικές μονάδες", με αποτέλεσμα "η έκταση που περιοσιεύει συγκρινόμενη με τις ανάγκες ... (να) παραμένει υπερβολικά μεγάλη, ακόμη και για μετά το έτος 2000", πράγμα που αφορά βασικά στην ΒΙΠΕ Κομοτηνής (όπ.αν.: 26). Και πάλι ενδεικτικά επισημαίνεται ότι και για την Ήπειρο διαπιστώνεται πως "οι λειτουργούσες εκτάσεις βρίσκονται σε δυσανάλογη σχέση με τις εκτάσεις που έχουν ήδη διατεθεί στους ιδιώτες" (όπ.αν.: 27), ενώ στην Ανατολική Μακεδονία "λιγό-

τερο από το 1/15 των λειτουργουσών επιχειρειών ΒΙΠΕ έχουν διατεθεί σε ιδιώτες" (όπ.αν.: 26).

Μια δεκαετία αργότερα από τις διαπιστώσεις αυτές, το πρόβλημα παραμένει, συνέπεια της άσκησης της πολιτικής χωροθέτησης βιομηχανικών περιοχών με τρόπο που προσοιδιάζει στην άσκηση κοινωνικής πολιτικής παροχών, όπως τόνισα και προηγουμένως. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΤΒΑ το ποσοστό των εκτάσεων που έχουν πωληθεί μέχρι τον Μάρτιο 1993 στις ΒΙΠΕ των παραπάνω περιφερειών, είναι πολύ χαμηλό. Στον πίνακα που ακολουθεί φαίνεται η συνολική επιφάνεια των βιομηχανικών οικοπέδων (δηλ. χωρίς κοινοχρήστους χώρους), το ποσοστό της έκτασης των αδιάθετων οικοπέδων και το έτος, κατά το οποίο άρχισαν οι πωλήσεις.

Το ποσοστό ως αδιάθετων εκτάσεων σε σύνολο 16 ΒΙΠΕ ήταν 60%. Είναι φανερό ότι ως αποτέλεσμα χωροθέτησης της βιομηχανικής δραστηριότητας σε επιλεγμένες θέσεις, οι ΒΙΠΕ είχαν πολύ μικρή επιτυχία. Πέρα όμως από αυτό μένει η μεγάλη αμφιβολία για την δυνατότητα τους να λειτουργήσουν ως ευρύτερης ακτινοβολίας αναπτυξιακοί πόλοι, αφού, όπως αφήνει να εννοηθεί και ο Βλιάμος, αυτό απαιτεί να συντρέξουν προϋποθέσεις (κλαδικής σύνθεσης, μεθόδων παραγωγής, τεχνολογικής ανάπτυξης), που δεν ισχύουν σήμερα (Βλιάμος 1988: 130).

Βιομηχανικές περιοχές στην Αττική και συμπεράσματα

Στην περίπτωση της Αττικής το θέμα των βιομηχανικών περιοχών πήρε διαφορετική πορεία, αφενός διότι αρχικά δεν υπήρχε πρόβλεψη νομοθετική για την δημιουργία ΒΙΠΕ από την ΕΤΒΑ (πράγμα που δεν ισχύει πλέον), αφετέρου διότι με το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας (ΡΣΑ) του 1985 προβλέφθηκαν Βιομηχανικά Πάρκα (όχι περιοχές), π.χ. στο Κορωπί, τη Μεταμόρφωση, το Λαύριο, τη Μάνδρα κ.α. (βλ. ΕΜΠ 1988), χωρίς να είναι σαφής η διαδικασία ή ο φορέας εφαρμογής της σχετικής διάταξης (Ν.1515/85, άρθρο 15, παρ. 2.3γ). Η διαδικασία μελέτης και έγκρισης των μελετών αυτών των ΒΙΠΑ ατόνησε σταδιακά και ήδη τα ΒΙΠΑ έχουν ουσιαστικά εγκαταλειφθεί χάριν των Ζωνών Ελεγχόμενης Ανάπτυξης (ΖΕΑ), που προωθούνται με ένα υπό συζήτηση προεδρικό διάταγμα. Δημοσιονομικά ΖΕΑ προβλέπεται σε πολλούς δήμους της Αττικής, ώστε να φιλοξενηθούν χρήσεις όχι μόνο βιομηχανιών,

βιοτεχνιών και επαγγελματικών εργασιών, αλλά και γραφείων, εμπορικών εκθέσεων, καταστημάτων σε κτίρια μεικτών χρήσεων, αποθηκών κλπ. (άρθρο 3 σχεδίου Π.Δ.). Το διάταγμα έχει αντιμετωπίσει αντιδράσεις από την τοπική αυτοδιοίκηση (βλ. π.χ. υπόμνημα της ΤΕΔΚΝΑ), κυρίως λόγω της διαφαινόμενης ανεξαρτητοποίησης από την διαδικασία των Γενικών Πολεοδομικών Σχεδίων, τα οποία είχαν περιλάβει στο αντικείμενό τους, όπως εξάλλου αιτιούσε ο Ν.1337/83, την πρόβλεψη βιομηχανικών χρήσεων μέσα ή έξω από τις ΒΙΠΑ του ΡΣΑ, σύμφωνα και με το Π.Δ. της 23/2-6/3/87 περί χρήσεων γης. Πρέπει πάντως να κάνει κανείς την διαπίστωση ότι σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η πολιτική που έμμεσα εκφράζεται είναι παθητική ή απλά ελεγκτική, όπως τόνισα και παραπάνω, χωρίς να επιχειρείται σχεδιασμός για το μέλλον, που να στοχεύει σε κάτι περισσότερο από το "νοικοκύρεμα" της υπάρχουσας κατάστασης.

Ιδιαίτερα έντονα φάνηκε αυτή η αδυναμία στην περίπτωση της βιομηχανικής ζώνης του Ελαιώνα (έκτασης 8700 στρεμμάτων), μέσα στην Αθήνα, που χαρακτηρίστηκε διαδοχικά και ως ΒΙΠΑ και ως ΖΕΑ και έγινε αντικείμενο έντονης διαμάχης μεταξύ ΥΠΕΧΩΔΕ και Οργανισμού Αθήνας απ' τη μια και όλων σχεδόν των δήμων της περιοχής και του ΤΕΕ απ' την άλλη (βλ. ΕΜΠ Μάρτιος 1992 και Οκτώβριος 1992, Βασενχόφεν 1993 και "Κατοικία" 1993). Πρόκειται για μια περίπτωση που κατ' εξοχήν απαιτούσε, λόγω της στρατηγικής θέσης του Ελαιώνα στην νεοβόλμητη Αθήνα, της ευκαιρίας για μια θαρραλέα περιβαλλοντική πολιτική και της παρουσίας πολλών μεγάλων και υγιών βιομηχανιών, μια υπέρβαση της υφιστάμενης κατάστασης και του καθιερωμένου "μοντέλου" πολεοδομικής πρακτικής, ώστε να συνδεθούν ο μητροπολιτικός σχεδιασμός σε επίπεδο Πρωτεύουσας, ο τοπικός πολεοδομικός σχεδιασμός και ο βιομηχανικός αναπτυξιακός σχεδιασμός σε όλα τα επίπεδα, μέχρι και του εθνικού. Ως τώρα αντιμετωπίστηκε ως θέμα συμβατικής ένταξης στο σχέδιο πόλεως, αναδεικνύοντας πολύ εύγλωττα την αδυναμία σύλληψης τέτοιας μορφής και κλίμακας προβλημάτων, λόγω των "εγγενών" αδυναμιών του χωροταξικού σχεδιασμού και πολιτικής στην Ελλάδα.

Αυτές τις αδυναμίες, για το θέμα της βιομηχανικής χωροθέτησης, εντόπισα στην αποτυχία υιοθέτησης μιας ολοκληρωμένης χωροταξικής βιομηχανικής πολιτικής, όπως διαπιστώνουν και

οι ίδιοι οι μελετητές που καλούνται να μεσάβουν προτάσεις, κινούνται μόνο στο σημερινό πλαίσιο (βλ. π.χ. Κλουτσιανιώτη 1989: 91). Η χωροθέτηση της βιομηχανίας δεν νοείται μόνο σαν επιδότηση μερικών δειλών μετακινήσεων, σαν έλεγχος αιτήσεων με ανεπαρκή κριτήρια και σαν εξασφάλιση μερικών χώρων εγκατάστασης. Απαιτεί την ένταξη της σχετικής πολιτικής μέσα σε μια ευρύτερη δυναμική αξιοποίησης χώρων και οικονομικών δυνατοτήτων στρατηγικής σημασίας, σε επίπεδο πόλης, περιφέρειας και χώρας. Είναι δε ιδιαίτερα σημαντικό να τονισθεί ότι τώρα, οπότε ο διεθνής γεωγραφικός περίγυρος της Ελλάδας μεταβάλλεται, αυτή η αντίληψη πρέπει να επικρατήσει εάν θέλουμε να κάνουμε τις στρατηγικές κινήσεις, που θα μας εξασφαλίσουν πλεονεκτήματα στην αυριανή οικονομική γεωγραφία της Ευρώπης που γεννιέται σήμερα.

Βιβλιογραφία

—Βασενχόβεν, Α. (1993), *Αστικές αναπλάσεις σε μια σύγχρονη μεγαλούπολη: Η περίπτωση του Ελαιώνα*, Πρακτικά ημερίδας "Η Ανάπλαση του Ελαιώνα / 1.2.93, υπό έκδοση, Ε.Μ.Πολυτεχνείο, Αθήνα.

—Βασενχόβεν, Α., σε συνεργασία με τους Δ. Γεωργουλή, Η. Κουρλιούρο και Π. Σαπουντζάκη (1991), Οι στόχοι της ανάπτυξης της σύγχρονης Αθήνας: Λειτουργία μεταποιητικών μονάδων και βιομηχανικά πάρκα, *Νέφος και Ενεργός Πολίτης*, Πρακτικά Συνεδρίου, 11-12 Νοεμβρίου 1991, Κίνηση Πολιτών, Αθήνα.

—Βλιάμος, Σπ. (1988) *Οι Βιομηχανικές Περιοχές και η Βιομηχανική Περιφερειακή Πολιτική στην Ελλάδα*, ΕΤΒΑ, Αθήνα.

—Βλιάμος, Σπ., Δημ. Γεωργουλής και Ηλ. Κουρλιούρος (1991), *Βιομηχανικά Πάρκα: θεομοί, θεωρία και μεθοδολογία σχεδιασμού*, ΕΤΒΑ και Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

—Buck, William (1980), *The industrial park*, στον Walker, ed., 1980, σελ. 291-321.

—Γκανέτσος, Κ. και Κ. Κρεμαλής, *Παρουσίαση και Κριτική της Βιομηχανικής Νομοθεσίας για την Ίδρυση και Λειτουργία των Βιομηχανιών και την Άσκηση του Επαγγέλματος των Τεχνικών*.

—Commission of the European Communities (1990), *Community Support Framework 1989-93: Greece*, ISBN 92-826-0167-6, Luxembourg.

—ΕΜΠ (Ε.Μ.Πολυτεχνείο, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, Τομέας Πολεοδομίας

και Χωροταξίας/πρώην Τομέας "Πόλη και Κοινωνικές Πρακτικές")

(1988), *Σχεδιασμός και Οργάνωση ΒΙ.ΠΑ. Νομού Αττικής - ΒΙ.ΠΑ. Κορωπίου-Βάρης και Μεταμόρφωσης*, Έκθεση ερευνητικού προγράμματος (Επιστημονικός Υπεύθυνος: Α. Βασενχόβεν, Βασικοί ερευνητές: Δ. Γεωργουλής και Η. Κουρλιούρος), 7 τεύχη, ΕΜΠ και ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα.

(1989), *Σχέσεις Οικονομικού και Φυσικού Σχεδιασμού: Η αλληλεπίδραση της πολιτικής πολεοδομικής αναβάθμισης αστικών περιοχών και άλλων πολεοδομικών ελέγχων και παραμέτρων με τη λειτουργία μικρών μεταποιητικών μονάδων*, Φάση Β', Έκθεση ερευνητικού προγράμματος (Επιστημονικός Υπεύθυνος: Α. Βασενχόβεν, Συνδιεύθυνση έργου: Ε. Παναγιωτάτου, Βασική ερευνήτρια: Π. Σαπουντζάκη), ΕΜΠ και ΓΓΕΤ, Αθήνα (292 σελ.).

(Οκτώβριος 1992), *Πολεοδομική Οργάνωση και Ανάπλαση Περιοχής Ελαιώνα*, Έκθεση ερευνητικού προγράμματος (Επιστημονικός υπεύθυνος: Α. Βασενχόβεν - Βασικοί ερευνητές: Π. Σαπουντζάκη, Π. Δελλαδέτσιμας, Α. Παπαγιαννάκης κ.ά.), ΕΜΠ και Δήμος Αθηναίων.

—ΕΜΠ (Μάρτιος 1992), *Μελέτη Καταγραφής και Βιωσιμότητας των Βιομηχανικών Δραστηριοτήτων του Ελαιώνα*, Έκθεση ερευνητικού προγράμματος, (Συντονιστική ομάδα: Ν. Μαρκάτος, Α. Βασενχόβεν, Α. Παπαγιαννάκης), Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Ομάδα Μελέτης Ελαιώνα), και Διαδημοτικός Σύνδεσμος Διαχείρισης και Ανάπτυξης του Ελαιώνα.

—ΕΤΒΑ (Ελληνική Τράπεζα Βιομηχανικής Αναπτύξεως) (1989), *Βιομηχανικές Περιοχές*, Πολυγραφημένο κείμενο, Αθήνα, Οκτώβριος 1989 (20 σελ.).

(1990), *Περί Βιομηχανικών Περιοχών: Νόμοι υπ' αριθμ. 4458/1965 και 742/1977*, Αθήνα.

(1993), *Κίνητρα για Επενδύσεις στην Ελλάδα: Νόμος 1892/90*, Αθήνα.

(Μάρτ.-Απρ. 1993), *Πίνακες Βιομηχανικών Περιοχών*, (computer printouts) α. Πληρωμές - εισπράξεις ("ιστορικό" κόστος 1968-93)

β. Επιχειρήσεις κατά στάδιο αίτησης ή εγκατάστασης.

γ. Πωληθέντα γήπεδα

—Euroguide 192-94: *Οδηγός πληροφόρησης για κοινοτικά θέματα*, Εκδόσεις Γ.Δ. Information & Σια Ε.Ε., Αθήνα, 1992.

—Fothergill, S. et al. (1987), *Property and Industrial Development*, Hutchinson, London.

—Hoare, A.G. (1985), *Industrial linkage studies*, Pacione, ed., 1985, σελ. 40-81.

—Κακαουνάκης, Σ. (1984), *Μελέτη Σκοπιμότητας Ίδρυσης Βιομηχανικής Περιοχής Ν. Κορινθίας*, Πολυγραφημένο κείμενο, ΕΤΒΑ, Αθήνα (15 σελ. και πίνακες).

—Κατοικία, αριθ. τεύχους 50, Μάιος 1993, Ειδικό αφιέρωμα στο θέμα της βιομηχανικής περιοχής Ελαιώνα.

—Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών (ΚΕΠΕ) (1991), *Περιφερειακή Πολιτική*, Εκθέσεις για το Πρόγραμμα 1988-92, αριθ. 24, Αθήνα.

—Κλουτσιανιώτη, Ρ. (1989), *Ειδική Χωροταξική Μελέτη Εξυγίανσης Ευρύτερης Περιοχής Οικοφυτών Νομού Βοιωτίας*, Φάση Α', ΥΠΕΧΩΔΕ, Αθήνα.

—Κουτογιάννης, Π. (1984), *Βασικές Κατευθύνσεις της Βιομηχανικής Πολιτικής*, Θέματα Προγραμματισμού αριθ. 3, Κέντρο Προγραμματισμού και Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα.

—Law, C.M. (1985), *Regional development policies and economic change*, στον Pacione, ed., 1985, σελ. 219-248.

—*Λειτουργικό Πρόγραμμα Θράκης*, Επιτροπή Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Αριθ. ΕΤΠΑ 900809001, Απόφαση της Επιτροπής της 18.6.90.

—Λέκκας, Σαράντος (1993), Η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων των κινήτρων του νόμου 1262/82, *Η Ναυτεμπορική*, Ειδική Έκδοση, 22.1.93 (σελ. 74-86).

—Luttrell, W.G. (1962), *Factory Location and Industrial Movement*, 2 volumes, The National Institute of Economic and Social Research, London.

—*Μεσογειακό Ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Νήσων Αιγαίου*, Ευρωπαϊκή Κοινότητα και Ελληνική Δημοκρατία.

—Μούσης, Νικ. (1991), *Ευρωπαϊκή Κοινότητα: θεομοί και πολιτικές*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.

—Οικονόμου, Δημ. (1983), Η χωροταξική οργάνωση της βιομηχανίας και οι περιοχές κινήτρων, *Πόλη και Περιφέρεια*, αριθ. 6, Ιανουάριος - Απρίλιος 1983, σελ. 31-53.

—Παγκουλάκη, Βίκη. (1979), *Βασικές Αρχές Σχεδιασμού και Διαδικασίες Βιομηχανικών Περιοχών*, Πολυγραφημένο κείμενο, ΕΤΒΑ, Αθήνα (16 σελ.).

(1992), *Γενικά Στοιχεία ΒΙ.ΠΕ.*, Πολυγραφημένο κείμενο, ΕΤΒΑ, Αθήνα (7 σελ. και παράρτημα 9 σελ.)

—Παγκουλάκη, Β., Δ. Μανράκος, Α. Κατσαούνης και Χ. Κοκκώσης (1985), *Συνοπτική Έκθεση για τη Σκοπιμότητα Ίδρυσης Β' Βιομηχανικής Περιοχής στο Νομό Πέλλης*, Πολυγρα-

φημένο κείμενο, ΕΤΒΑ και ΥΠΕΘΟ, Αθήνα (26 σελ., χάρτες και παραρτήματα)

—Pacione, M., ed. (1985), *Progress in Industrial Geography*, Croom Helm, London.

—Παναγιωτάτου, Ε., Γ. Ζαχαράτος, Μ. Μάρκου, Ι. Σαγιάς και Μ. Σπουρδαλάκης (1993), *Αξιολόγηση των Προγραμμάτων Προώθησης Επενδυτικών Προτοβουλιών σε Τομείς - Κλειδιά της Ελληνικής Οικονομίας: Διαμόρφωση εναλλακτικής μεθόδου παρέμβασης*, Έκθεση ερευνητικού προγράμματος Ε.Μ. Πολυτεχνείο (Τομέας Πολεο-

δομίας και Χωροταξίας) και Γενική Γραμματεία Έρευνας και Τεχνολογίας (ΠΕΝΕΔ 1989), Αθήνα (221 σελ.)

—Πιέρρος, Φ. και Μ. Μπίρη (1991), Πώς χρηματοδοτεί η Ευρωπαϊκή Κοινότητα την περιφέρεια και την τοπική αυτοδιοίκηση, *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Φ. 33 (1945), 15.8.91, σελ. 39-58

—Smith, David (1981), *Industrial Location*, 2nd edition, John Wiley, New York.

—Walker, D.F., ed. (1980), *Planning Industrial Development*, John Wiley, New York.

—ΥΠ.ΕΘ.Ο. (Υπουργείο Εθνικής

Οικονομίας) (1983), *Έκθεση για το Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο Βιομηχανικών Περιοχών*, Διεύθυνση Α' Χωροταξίας και Γραμματεία Εθνικού Συμβουλίου Χωροταξίας και Περιβάλλοντος, Αθήνα (38 σελ.)

—Υ.Π.Ε.Χ.Ω.Δ.Ε. (Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων)

(1992), *Εξειδίκευση Προδιαγραφών Ειδικών Χωροταξικών Μελετών για το Κοινοτικό Πρόγραμμα ENVIREG*, Πολυγραφημένο κείμενο, Αθήνα, 66 σελ.